Monumenten Inventarisatie Project

concept - GEMEENTEBESCHRIJVING

F R A N E K E R A D E E L

PROVINCIE FRIESLAND - REGIO NOORD

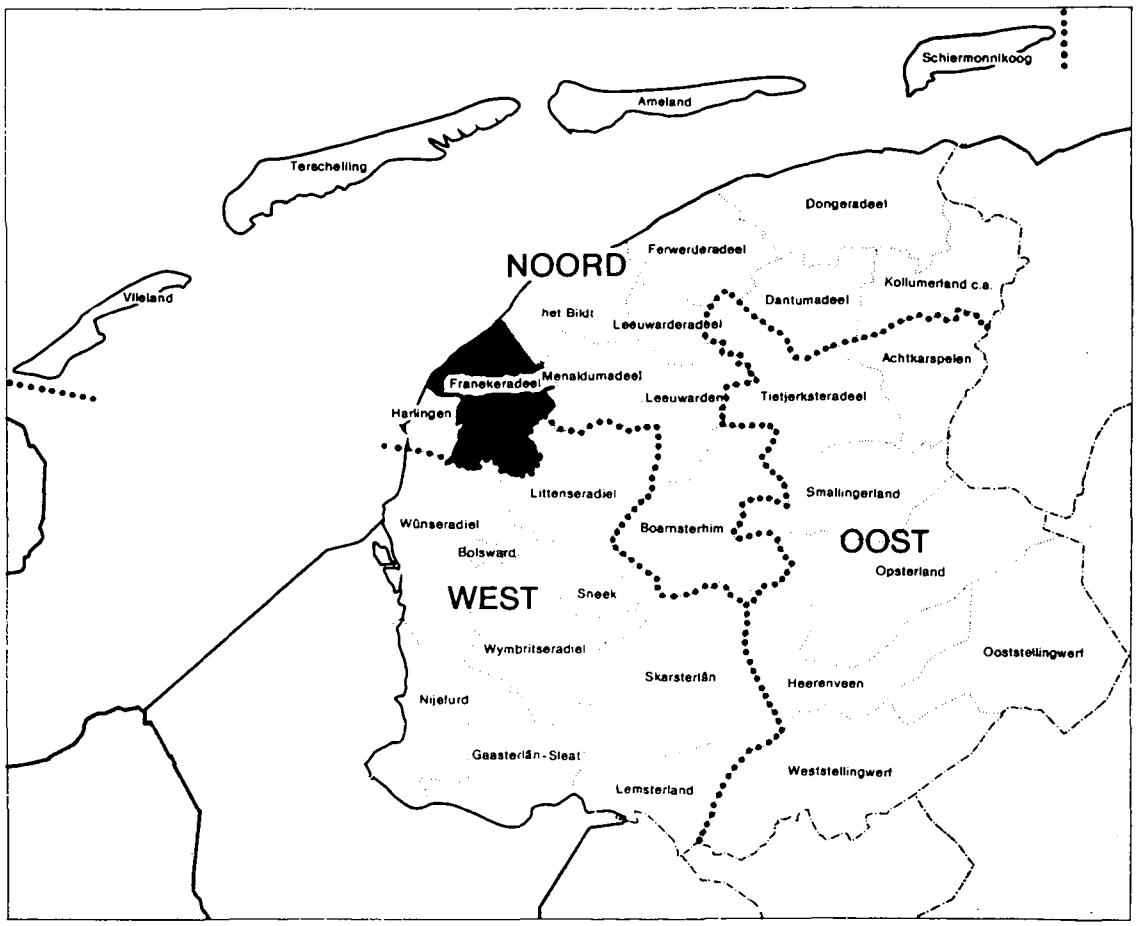

INHOUDSOPGAVE

1 INLEIDING 3

2 BODEMGESTELDHEID

2.1 Ontstaansgeschiedenis 3
2.2 Bodemsoorten 3
2.3 Reliëf 3
2.4 Waterbeheersing 3
2.4.1 Zeedijken en binnendijken 3
2.4.2 Afwatering 4

3 GRONDGEBRUIK, VERKAVELING EN LANDSCHAPSBEELD

3.1 Grondgebruik 4
3.2 Verkaveling 4
3.3 Landschapsbeeld 5

4 INFRASTRUCTUUR

4.1 Landwegen 5
4.2 Waterwegen 6
4.3 Dijken 6
4.4 Spoorwegen en tramverbindingen 6
4.5 Busvervoer 7
4.6 Gas, electriciteit en drinkwatervoorziening 7

5 MIDDELEN VAN BESTAAN

5.1 Landbouw 7
5.2 Handel 7
5.3 Industrie en nijverheid 8

6 NEDERZETTINGEN

6.1 Algemeen 8
6.2 Franeker 9
6.3 De grootste dorpen 9

LITERATUUR 12

BIJLAGE I BEVOLKINGSONTWIKKELING 14

1 INLEIDING (Kaart I)

De gemeente Franekeradeel ligt in het noordwesten van de provincie Friesland, in de Regio Noord. Franekeradeel grenst in het westen aan de gemeente Harlingen en de Waddenzee, in het noordoosten aan de gemeente Het Bildt, in het oosten aan Menaldumadeel, in het zuidoosten aan Littenseradiel en in het zuiden aan Wûnseradiel.

Bij de gemeentelijke herindeling in 1984 is de huidige gemeente Franekeradeel gevormd uit de samenvoeging van de ex-gemeenten Franeker, Franekeradeel en delen van het voormalige Barradeel. De oppervlakte van de gemeente bedraagt 109,84 km2, waarvan 1,41 km2 tot het binnenwater behoort. Het aantal inwoners op 1 januari 1988 was 20.954.

2 BODEMGESTELDHEID

2.1 Ontstaansgeschiedenis

De bodem van Franekeradeel is tussen ± 8500 en ± 500 v. Chr. ontstaan, tijdens het Holoceen. Het moerassige gebied in het noordwesten van Friesland werd periodiek overstroomd, de afzetting van klei vormde een kwelder waarvan de zuidelijke grenslijn langs Makkum, Sneek, Grouw, Warga, Birdaard en Dokkum liep. Het kweldergebied van Franekeradeel was rond 300 v. Chr. bewoond: Barradeel werd door de steeds terugkomende overstromingen pas rond 500 na Chr. geschikt voor bewoning. In het begin van onze jaartelling ontstond de Middelzee, die het noord-westelijke Westergo van Oostergo scheidde. Rond de 7de en 8ste eeuw werd het noordelijke gebied weer overstroomd. Door de aanslibbing van klei vormden zich kwelderwallen waarop bewoning zich concentreerde en terphuizen en terpdorpen werden gebouwd. Dit terp-landschap is bepalend voor deze streek.

2.2 Bodemsoorten

De bodem van Franekeradeel bestaat uit jonge, kalkarme zeeklei van verschillende zwaarten, afhankelijk van de hoeveelheid zand die erin zit: van matig zandige en lichte klei tot kleiïg zand en zware klei. Onder de laag klei ligt op variërende diepte keileem.

2.3 Reliëf

Het gebied ligt tussen ca. -0,6 m beneden NAP en 1 m. boven NAP aan de kust: de bodem daalt naar het zuiden. De kwelderruggen liggen parallel aan de kustlijn van Noordoost naar Zuidwest.

2.4 Waterbeheersing (Kaart IV)

2.4.1 Zeedijken en binnendijken

De oude zeedijk langs de kust van de huidige gemeente Franekeradeel is waarschijnlijk rond 1200 aangelegd. Het gebied boven de lijn Harlingen-Franeker-Berlikum is tussen 1000 en 1500 bedijkt; het gebied langs dezelfde lijn rond 1500. Een klein gebied tussen Harlingen en Franeker, de Pingjumer Halsband, is ca. 1000 bedijkt. De afdamming van Koehoolsterzijl dateert uit 1584. De Slachtedijk, een binnendijk van 42 km. aangelegd tussen 1000 en 1500, loopt vanaf de zeedijk bij Oosterbierum richting zuiden tot bij Rauwerd, in de gemeente Boarnsterhim. Deze dijk bestaat uit oude zeepolderdijken. De Groene Dijk, die in het noordoosten Franekeradeel van Het Bildt scheidt, was een deel de oude zeewering van de Middelzee en werd ca. 1200 aangelegd. Zeewerende waterschappen rond de helft van de 19de eeuw waren: De Vijfdeelen Zeedijken Binnendijks en de Vijfdeelen Zeedijken Buitendijks.

2.4.2 **Afwatering** (Kaart IV)

Vóór de aanleg van de zeedijken werd het water op natuurlijke wijze afgevoerd, voornamelijk via de Riedslenk. Daarna via de Riedstroom, Roptazijl en Harlingen.

3 GRONDGEBRUIK, VERKAVELING EN LANDSCHAPSBEELD

3.1 **Grondgebruik** (Kaarten V en VI)

Op hoge kwelderruggen werd het land voornamelijk als bouwland gebruikt, de gronden tegen de kwelderwal aan werden als bouw- en weideland gebruikt. Langs de kust, bij Koehool achter de dijk, ligt een stukje kweldergrond, dat voor seizoenbeweiding werd en wordt gebruikt. De akkerbouw leverde o.a. cichorei, vlas, erwten, bonen en oliezaden. Rond 1850 waren er bv. in Minnertsga cichoreidrogerijen en -branderijen. De veeteelt, op de gronden van gemengd gebruik en weideland, was een belangrijke bestaansbron in Franekeradeel.

In de periode 1850-1940 heeft een verschuiving in het landgebruik plaatsgevonden ten gunste van weideland. Rond 1900 waren in de akkerbouw aardappelen - zowel pootgoed als consumptieaardappelen- en suikerbieten belangrijke gewassen. Andere gewassen, zoals cichorei en verschillende soorten zaden, verdwenen langzaam en werden vervangen door nieuwe produkten. Rond 1870 nam het belang van veeteelt toe, mede dankzij de opkomst van de zuivelfabriek.

Verder wordt in de Atlas van Eekhoff (1852) in de huidige gemeente Franekeradeel één vogelkooi aangegeven en als "voormalig" aangeduid, ten noorden van de plaats Spannum, toen gemeente Littenseradeel.

3.2 **Verkaveling** (Kaart VII)

Tussen de kwelderwal en de kustlijn en ten zuiden van de kwelderwal tussen Harlingen en Berlikum kwam gerichte regelmatige blok-

verkaveling voor. Op de kwelderwal, tussen Wijnaldum en Tzummarum was blokverkaveling zonder hoofdrichting. Ten zuiden van de Reidpolder en de Dongjumerpolder, tussen Wijnaldum en Dongjum was ter plaatse van de oude geulen sprake van langgerekte kavels. Het smalle, vroeger buitendijkse, gebied bij Koehool was (en is) niet verkaveld.

Het oude verkavelingspatroon is in de gemeente nog gedeeltelijk herkenbaar in het gebied tussen Sexbierum en Oosterbierum. In dit gebied wordt het land meer als weide- dan als bouwland gebruikt.In het noorden van de gemeente en ten zuiden van het gebied tussen Sexbierum en Oosterbierum is de oude verkaveling nog herkenbaar.

3.3 Landschapsbeeld

De gemeente Franekeradeel wordt gekenmerkt door een open terpenlandschap, doorsneden door vaarten en dijken. Opgaande beplanting komt voor bij de dorpen, langs enkele weggedeelten en rondom de boerderijen. In deze gemeente komen veedrinkdobben voor.

Het noorden van de gemeente, met name het gebied van de voormalige gemeente Barradeel, wordt gekenmerkt door gebiedjes met een samenhangende structuur. De elementen die deze structuur bepalen, herhalen zich steeds: terp - bomen - struiken - water - weg. Deze gebiedjes zijn:
-De kwelderrug ten oosten van Wijnaldum;
-Het langgestrekte gebied langs Roptavaart en Haulewei;
-De gebieden ten noorden van Sexbierum; tussen Oosterbierum en Tzummarum; tussen Tzummarum en Firdgum; ten noorden van Koehool, tegen de nieuwe zeedijk; tussen de Groene Dijk en de Langedijk ten noorden van Minnertsga; rond de State Groot Tjessinga ten zuidwesten van Minnertsga (de oude beplanting is hersteld).

4 INFRASTRUCTUUR

4.1 Landwegen (Kaart VIII)

De wegen hebben een locale en regionale verbindings-functie. In deze streek is het landwegennet, door de landschappelijke structuur, altijd meer ontwikkeld geweest dan het waterwegennet.
De oude dijk, de kwelderrug met de dorpen Sexbierum, Oosterbierum, Tzummarum en het tracé Harlingen-Franeker-Leeuwarden, richting Buitenpost en Groningen bepalen de hoofdrichting van de wegen in het noorden van de gemeenten, van west naar oost. Andere wegen, die interlocaal van belang zijn, verbinden in richting noord-zuid die drie hoofdverbindingen. In het zuidelijke deel van de gemeente is Franeker het punt waar de wegen vanuit verschillende richtingen naar toe gericht zijn.
De wegtracé's zijn tussen 1850 en 1940 nauwelijks veranderd; er is een verschuiving geweest in het belang van sommige wegen, afhankelijk van de ontwikkelingen in de dorpen die ze verbonden en/of het landaanwinningsproces.

De vrij recente aanleg van de snelweg tussen Harlingen en Leeuwarden (via Franeker) is een markante toevoeging geweest in het wegennet. De (inter)lokale verbindingen zijn verder nauwelijks gewijzigd, hoogstens verbeterd.

4.2 **Waterwegen** (Kaarten VIII, XI en XII)

De waterwegen zijn in het noordelijke deel (de voormalige gemeente Barradeel) vooral van belang geweest voor de interlokale verbindingen, in het zuideljke deel voor verbindingen met hoofdplaatsen in andere gemeenten. De trekvaart van Leeuwarden naar Harlingen was de ontsluiting en verbinding richting Holland. Verder was vrijwel ieder dorp verbonden met een van de (trek)vaarten evnals vele boerderijen.

De landschappelijke gegevenheden in het noorden (Barradeel) zijn ook bepalend geweest voor de loop van de waterwegen. Een aantal vaarten verbinden hier de kwelderruggen met de Dijkvaart die parallel aan de zeedijk stroomt. Alle waterwegen in het zuidelijke deel van Franekeradeel zijn gericht op de hoofdplaats Franeker, het centrale punt van het waterwegennet.

Tussen 1850 en 1940 is in het noordelijke deel van de gemeente het belang van de vaarten nog minder geworden, sommige kleine interlokale waterwegen zijn verdwenen. De wegen, die als gevolg van de landschappelijke structuur altijd belangrijker zijn geweest dan vaarten, hebben de functie van de waterwegen overgenomen ook voor de interlokale verbindingen.

Na de Tweede Wereldoorlog werd het Van Harinxmakanaal aangelegd (1951), grotendeels ter plaatse van de vroegere trekvaart Harlingen-Leeuwarden. Het kanaal is van groot belang voor de scheepvaart. Het waterwegenpatroon is verder niet essentieel gewijzigd. Economisch gesproken is het belang van dit net, behalve voor wat betreft het Van Harinxmakanaal, achteruitgegaan.

4.3 **Dijken** (Kaarten XIII en XIV)

Zeewerend is de dijk langs de kust (voormalige Vijfdeelen Dijk). Na de afsluiting van de Zuiderzee in 1932 en door de grote verbetering van de zeewerende dijk werden de binnendijken in de loop der tijd niet meer als zodanig gebruikt. Alleen de Slachtedijk (die vanaf de zeedijk, ten westen van Oosterbierum, richting Getswerderzijl loopt, naar Schapetille, Achlum, Paijezijl en Littenserzijl tot aan de Groene dijk) en de Oude Dijk (Hornestreek) vormen hierin een uitzondering. Sommige binnendijken zijn door de ruilverkavelingswerkzaamheden verdwenen, andere worden uitsluitend als weg gebruikt en als zodanig onderhouden (b.v. verhard of verbreed).

4.4 **Spoorwegen en tramverbindingen**

In 1863 werd het spoortracé Harlingen-Franeker-Leeuwarden in

gebruik genomen. De Noord-Friesche Locaal Spoorwegmaatschappij (1899) verzorgde de verbinding, vanaf Stiens, tussen Tzummarum en Franeker (Harlingen) (1904) en tussen Tzummarum, Sexbierum en Harlingen. Deze lijn is na de Tweede Wereldoorlog opgebroken.

Tussen 1896 en 1902 kwamen de tramverbindingen Marssum - Franeker en Arum - Franeker tot stand. Deze tramwegen sloten aan op de treinverbinding in Franeker. Na de Tweede Wereldoorlog werden de tramwegen opgeheven. Het tracé is soms nog in het landschap herkenbaar. In het voormalige tramstation van Franeker is thans een garagebedrijf gevestigd.

4.5 Busvervoer

De bus heeft vanaf de jaren '20 het tramnet geleidelijk vervangen. De LABO (Leeuwarder Autobus Maatschappij, 1924) verzorgde o.a. het gebied van de voormalige gemeenten Barradeel, Franekeradeel en Franeker. Vanaf 1970 fuseerden de verschillende autobusbedrijven in de FRAM, Friese Autobus Maatschappij.

4.6 Gas, electriciteit en drinkwatervoorziening

De gasbedrijven in Franeker en Barradeel zijn opgericht resp. in 1809 en 1911. De gasfabriek van Franeker is in 1880 door de gemeente overgenomen. In 1954 schakelde men hier over op aardgas. In 1973 is het bedrijf overgenomen door Frigas N.V.
Tussen 1845 en 1950 werden de dorpen Pietersbierum, Oosterbierum en Tzummarum (gasfabriek) op het gasleidingnet aangesloten. De gemeente Franekeradeel behoorde in 1982 tot het verzorgingsgebied van Frigem N.V. Leeuwarden.
Omstreeks het begin van de jaren twintig van de 20ste eeuw kwamen de eerste aansluitingen op het electriciteitsnet tot stand.
Tot in de 20ste eeuw geschiedde de drinkwatervoorziening door dobben, wellen, hemelwaterbakken, -tonnen en -putten. In 1921 werd de N.V. Intercommunale Waterleiding Gebied Leeuwarden opgericht, die o.a. het gebied van Franeker van drinkwater voorzag. Er werden (ondergrondse) leidingen aangelegd en pompstations, aanjaagstations, rein-waterkelders en watertorens gebouwd. De watertoren te Franeker dateert van 1925.

5 MIDDELEN VAN BESTAAN

5.1 Landbouw

Een groot deel van de bevolking van Frankeradeel vond haar bestaan in de landbouw. Op de hoger gelegen gronden vond vooral akkerbouw plaats, terwijl in lager gelegen delen de veeteelt een belangrijke bestaansbron was.

5.2 Handel

De import van goedkoop graan uit Amerika en nieuwe goedkopere

produkten ter vervanging van andere veroorzaakte een achteruitgang in de exporthandel. De vlasteelt bleef ondanks de hoge prijzen goed gaan, vooral omdat vanuit Duitsland veel vraag naar vlas was. Rond 1900 bracht de uitbreiding van de teelt van suikerbieten en aardappelen enige verbetering in de verhouding import - export.
De opkomst van de zuivelfabrieken en de daaropvolgende verbetering van de kwaliteit van de zuivelprodukten maakte leidden tot verbetering in de export van deze produkten. Handelscentra waren : Franeker, Sexbierum en Tzummarum.

5.3 Industrie en nijverheid

Rond 1850 waren er in de gemeente een aantal steenbakkerijen/ pannenbakkerijen (5 daarvan in de voormalige gemeente Franekeradeel) en pottenbakkerijen. Op de kaart van 1852 in de Eekhoff-Atlas worden veel van deze bedrijven aangegeven langs de trekvaart van Harlingen naar Leeuwarden onder de benaming "Tigchelwerk". De talrijke kalkovens stonden verspreid langs de kust. De grutterijen werkten goed rond 1850 en bleven het ook goed doen in de tijd van de economische crisis, ondanks de import van Russische grutten. Verschillende soorten molens waren overal verspreid in de gemeente zoals houtzaag-, olie- en pel- en korenmolens. In Minnertsga stonden ook een uiendrogerij en een aardappelsorteerbedrijf. Ook waren er scheepstimmerwerven, wagenmakerijen en smederijen (de laatste met name in de voormalige gemeente Franeker). De opkomst van zuivelindustrie heeft ook in deze gemeente veranderingen aangebracht: rond 1890 kwamen Coöperatieve Zuivelfabrieken in: Sexbierum (1888), Tzummarum (1887), Ried (1889), Achlum (1888) en Dongjum (1888). De metaal- en de houtindustrie waren met name in de voormalige gemeente Franekeradeel aanwezig. De metaalindustrie groeide sterk tussen 1930 en 1950, de hout- en zuivelindustrie groeiden ook in die jaren, maar in verhouding minder dan de metaalindustrie.

Door de concentratie van bedrijven liepen de kleine bedrijven in kleinere plaatsen leeg en vond een stagnatie in hun ontwikkeling plaats (b.v. Sexbierum), ten gunste van de grotere plaatsen (b.v. Franeker).

6 NEDERZETTINGEN

6.1 Algemeen (Kaart XV)

De kwelderruggen en kwelderwallen hebben in dit gebied de nederzettingsstructuur bepaald: (huis)terpen en terp-dorpen zijn de typen nederzettingen die zich in het landschapsbeeld aftekenen. De meeste terpen zijn door de bewoners in de loop der tijd opgehoogd om het gevaar van overstromingen te verkleinen. Sommige huisterpen, die dicht bij elkaar waren ontstaan, zijn door de vele ophogingen in verschillende perioden steeds meer naar elkaar toegegroeid tot één terpdorp. De terpdorpen hadden vaak een radiale structuur, die vandaag de dag bijna nergens meer herkenbaar is.

Andere terpdorpen hadden een mneer blokvormige structuur.

Niet alleen de radiale structuur van sommige terpen, maar ook de terpen zelf zijn tegenwoordig nauwelijks herkenbaar. Tussen 1850 en 1940 zijn veel terpen afgegraven (b.v. Groot Tolsum bij Tzum in 1911) ten behoeve van landverbetering. De terp-dorpen zijn nu nog wel als zodanig herkenbaar aan het hoog uitstekend silhouet van de dorpskerk en omliggende bebouwing (Zweins, Achlum, Tzum, Schalsum) en aan de omliggende ringweg.

6.2 **Franeker**

De enige stad in Franekeradeel is **Franeker**, een oude nederzetting ontstaan op en rond een terp, de Bredeplaats. Franeker werd in 1085 al bewoond; in de 13de eeuw kreeg zij omwallingen, in de 15de eeuw verwierf ze stadsrechten. In de 16de eeuw was Franeker een stad met de reputatie van handelsstad en wetenschappelijk centrum. De 16de eeuwse Franeker Academie is in 1811 door Napoleon opgeheven. In het voormalige academiegebouw is sinds de helft van de vorige eeuw een psychiatrische inrichting gehuisvest.

Omstreeks 1850 had de stad nog haar oude vorm. In deze tijd werden de eerste stadspoorten gesloopt. Van de wallen bleef een groot deel gespaard. Langs de trekvaarten, buiten de stad, waren behalve enkele woningen vooral bedrijven gevestigd, waaronder enkele oude panfabrieken en een oliemolen.

De bevolkingsgroei werd opgevangen door middel van een verdichting van de bestaande bebouwing, waardoor de stad in ruimtelijk opzicht aanvankelijk nauwelijks groeide. Tussen het station aan de oostzijde van de stad en de binnenstad kwam omstreeks 1900 een bescheiden villawijkje tot stand en ook langs de Leeuwarderweg werden villa's gebouwd. Volkswoningbouw kwam er op kleine schaal, direct ten noorden, westen en zuiden van de stad. Langs de uitvalsweg naar het noorden ontstond vooral in de jaren dertig lintbebouwing, met name bestaande uit middenstandswoningen.

De groei van Franeker na de Tweede Wereldoorlog is relatief omvangrijk geweest en heeft voornamelijk ten noorden van de weg van Harlingen naar Leeuwarden plaatsgevonden. Het gebied ten zuiden hiervan is voornamelijk industriegebied.

6.3 **De grootste dorpen**

Een vergelijking van het inwonertal rond 1850 en rond 1940 laat zien dat alleen Sexbierum en, in mindere mate, Tzummarum een sterke bevolkingsgroei hebben gehad. In de andere dorpen is er sprake van een lichte groei. Voor de hele gemeente is de groei in die periode aanzienlijk geweest: het totale aantal inwoners is in 1940 3 keer zo groot als rond 1850. (De bevolkingscijfers uit 1987 tonen daarentegen (behalve in het dorp Tzum) een duidelijke achteruitgang. De algemene verstedelijking, gecombineerd met het blijvende agrarische karakter van dit gebied, kan als oorzaak

hiervan worden gezien). De ruimtelijke uitbreidingen die tussen 1850 en 1940 in de grotere dorpen tot stand zijn gekomen, zijn het directe gevolg geweest van de bevolkingsgroei.

Achlum is één van de oudste dorpen van dit noordeljke gebied (± 500 v. Chr.). Op de Achlumerterp (Het vierkant) was de bebouwing rond 1810 gerangschikt rondom een dobbe en begrensd door de Achlumervaart, de vaart de Loop en de Slachtedijk. Het dorp heeft zich tot ± 1940 ontwikkeld als streekdorp, langs de Achlumervaart. Rond de oorlogsjaren heeft het zich in oostelijke richting uitgebreid. De terp is in 1893 afgegraven; in 1887 is een kanaal gegraven richting terp om terpaarde te vervoeren. Bij de afgraving van de terp zijn restanten gevonden van het voormalige Ludingaklooster. Op die plek bevindt zich nu de boerderij "Kleasterpleats". In het dorp bevonden zich rond de eeuwwisseling een school (een nieuwe werd in 1845 gebouwd), een schoolhuis (beide eigendom van de kerk), een christelijke school (1885) en een zuivelfabriek (1888). De Achlumervaart en de Slachtedijk zijn lang de enige communicatiemiddelen van Achlum geweest. De tram reed er voor het eerst in 1902 totdat de bus hem in 1936 verving. Achlum is aangewezen als beschermd dorpsgezicht.

Oosterbierum is tot de 18de eeuw, behalve een agrarisch dorp, een dorp van vissers geweest: de Fiskerleane van nu is de oude visvaart, die vanaf de kust tot aan het dorp liep. Min of meer parallel aan de voormalige vaart loopt nog steeds de Konkelwei (Conchisweg). Langs deze weg voerden de monniken van Kloosterlidlum de schelpen (Lat.: conchis) naar de kalkbranderijen. In 1867 is de middenweg, die door Oosterbierum loopt, verhard. Tussen 1901 en 1920 heeft de spoorlijn langs het dorp gelopen. De trein is na die tijd door de bus vervangen. In 1872 waren er een openbare en een christelijke school in het dorp. De christelijke school bestaat nog, maar kreeg een nieuw gebouw.

Sexbierum, een agrarisch dorp, is hoofdplaats geweest van de voormalige gemeente Barradeel. In deze bouwstreek bevonden zich tegen het einde van de 19de eeuw verschillende kwekerijen en een zuivelfabriek (1888). De grote ruimtelijke uitbreiding van het dorp is van na de Tweede Wereldoorlog. Tot die tijd heeft de structuur van het dorp vanaf ± 1850 een minder grote, maar toch belangrijke verandering ondergaan. Het dorp heeft zich in het zuiden uitgebreid als "streekdorp" (langs de weg naar Franeker, waar deze kruiste met de oude spoorlijn) en in het noorden waar de weg naar Franeker op de Middelweg uitkomt.

Tzum is een greiddorp. De ontwikkeling, tot de Tweede Wereldoorlog, is voornamelijk te danken aan de opening van een zuivelfabriek in 1896. Het ruimtelijke gevolg hiervan is geweest een uitbreiding van het dorp in zuidelijke richting, langs de Rijweg naar Sneek en in de driehoek tussen de laatste en de Laakwerderopvaart. Tzum is het enige dorp waar het bevolkingsaantal tussen 1940 en 1987 toegenomen is. Dit komt waarschijnlijk omdat Tzum in de loop der tijd de functie van forensendorp heeft verworven, door

de vele mensen die in Franeker werken en in Tzum wonen. De Stichting bejaardenwoning "Martena Stichting"en het rusthuis hebben samen met de forensen ook bijgedragen aan de ruimtelijke uitbreiding in oosteljke richting, tussen de Tzumerdijk (nu Nieuwbuursterweg) en de weg naar Sneek (Wommelseweg).

Tzummarum is een agrarisch dorp. Vroeger was óók de visserij van betekenis voor de bewoners: de Tzummarumer vissersvaart getuigt nog van die bedrijvigheid. De Coöperatieve Zuivelfabriek (1888) is maar enkele jaren in werking geweest; de gasfabriek daarentegen voorzag in 1950 nog een groot deel van de gemeente van gas. De weg tussen Tzummarum en Minnertsga dateert uit 1861; voor die tijd waren de hoofdverkeerswegen de vaart tussen de twee dorpen en de oude zeedijk. Uit 1901 is het stuk spoorlijn dat Tzummarum het knooppunt maakte tussen Leeuwarden/Stiens-Harlingen-Franeker. In 1931 heeft de bus de trein vervangen. Het dorp heeft zich vanaf 1850 als streekdorp ontwikkeld, langs de nieuwe weg naar Minnertsga en de weg richting Oosterbierum, tot Roordama (of Bosplaats). Na de aanleg van de spoorlijn is ook bebouwing gekomen langs de Middelweg, ten noordwesten van het dorp. Na de Tweede Wereldoorlog heeft dorps-uitbreiding plaatsgevonden tussen de oude kern en de Bethaniëleane (vroeger de Vosselaan).

LITERATUUR

ALGEMEEN

A.J. v.d. Aa (Hoofdred.). Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden. Gorinchem, 1839-1851. 14 Delen. Herdruk: Zaltbommel 1976.

G. Abma (Hoofdred.). Encyclopedie van Hedendaags Friesland. 2 Dln. Leeuwarden (1975).

A. Algra. De Historie gaat door het eigen dorp. 6 Dln. o.a. [1955-1960], Leeuwarden.

J.H. Brouwer (Hoofdred.). Encyclopedie van Friesland. Amsterdam / Brussel 1958.

Bureau Centrale Databank van de provincie Friesland. Overzicht van het aantal inwoners per dorpsgebied (1-1-1985 t/m 1-1-1989), nr. 125. Leeuwarden 1989.

Buro Bügel/Van de Dijk B.V. (samenst.). Kultuurhistorische Aspekten van het Friese Landschap. Inventarisatie van elementen en patronen. Groningen (1979).

J. Cnossen. De bodem van Friesland. Toelichting bij blad 2 van de bodemkaart van Nederland. Wageningen (1971).

Fryske Akademy. Fries Molenboek. Leeuwarden, 1980.

Gedeputeerde Staten van Friesland. Beleidsnota voor landschapszorg en natuurbeheer in Friesland. Ontwerp. (november 1985)

Provinciale Planologische Dienst. Cultuurhistorische Paden in Friesland. Nota 257. Leeuwarden 1979.

K.A. Walther en G.L. Rienks. Binnendiken en slieperdiken yn Fryslân. Boalsert. (2 delen)

FRANEKERADEEL

H.J. Algra. Franeker, stad met historie. Franeker, 1983

J.J. Kalma, J.J. Spahr van der Hoek, K. de Vries. Geschiedenis van Friesland, Leeuwarden 1973: p. 20-47.

Corn. S. Roersma. Franeker in oude ansichten. Zaltbommel, 1980.

Bestemmingsplannen :

Buitengebied Franekeradeel, 1978
Buitengebied Barradeel, 1978
Hertog v.Saxenlaan, Franeker, 1972
Arken II, Franeker, 1973
Herbaijum, 1979
Achlum, 1977
Sexbierum, 1971

Barradeel: Rapport betreffende het onderzoek van het Lânskip-Genetysk Wurkferbân fan de Fryske Akademie, Drachten 1955, p. 142-148.

BIJLAGE I BEVOLKINGSONTWIKKELING

Inwonersaantal	± 1850	± 1940	1987	1988
Achlum	638	820	709	703
Boer	89	99	56	58
Dongjum	249	330	395	374
Firdgum	126	189	86	92
Franeker	5512	8573	12.876	12.834
Herbayum	297	254	263	274
Hitzum	196	345	243	243
Kloosterlidlum	60	98	63	61
Oosterbierum	639	841	631	609
Peins	169	314	309	305
Pieterbierum	429	358	182	180
Ried	267	487	438	427
Schalsum	142	202	146	147
Sexbierum	1074	1747	1767	1762
Tzum	875	1060	1223	1215
Tzummarum	1353	1643	1562	1553
Zweins	238	190	124	117
Totaal	**11.103**	**17.550**	**21.073**	**20.954**

LIGGING VAN DE GEMEENTE

Franekeradeel na 1-01-1984

Gemeentegrens vóór 1-01-1984

Regio Noord: GEMEENTE FRANEKERADEEL

BODEMGESTELDHEID

Matig zandig en lichte klei

Kleiig zand en sterk zandige klei

Matig zandig tot lichte klei

Complex van matig zandig tot zware klei

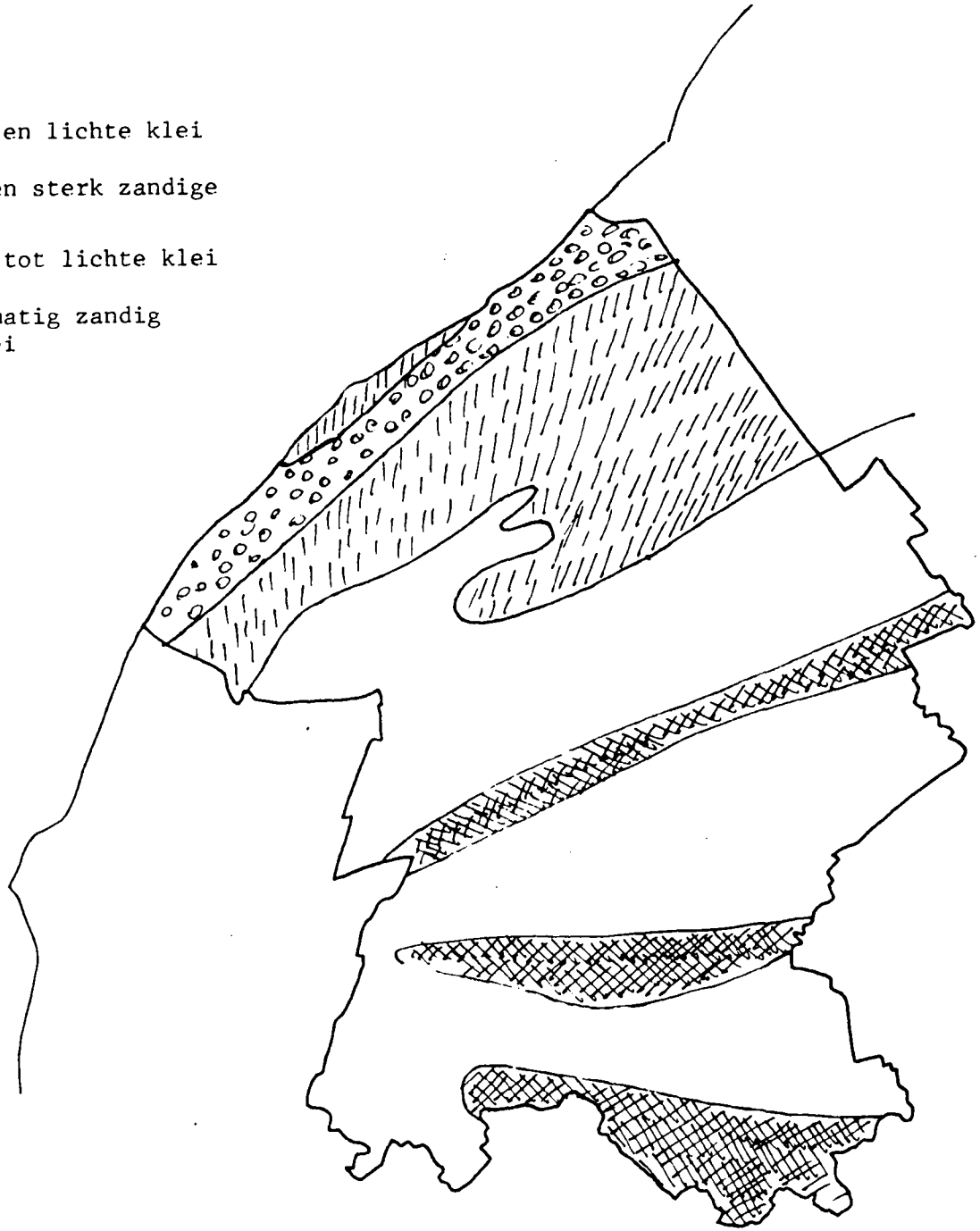

Naar: De bodem van Friesland,
Wageningen 1971

Regio Noord: GEMEENTE FRANEKERADEEL

GLOBALE HOOGTEKAART, hoogte t.o.v. het NAP

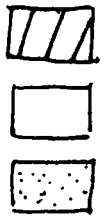

100 - 150 cm.

50 - 100 cm.

0 - 50 cm.

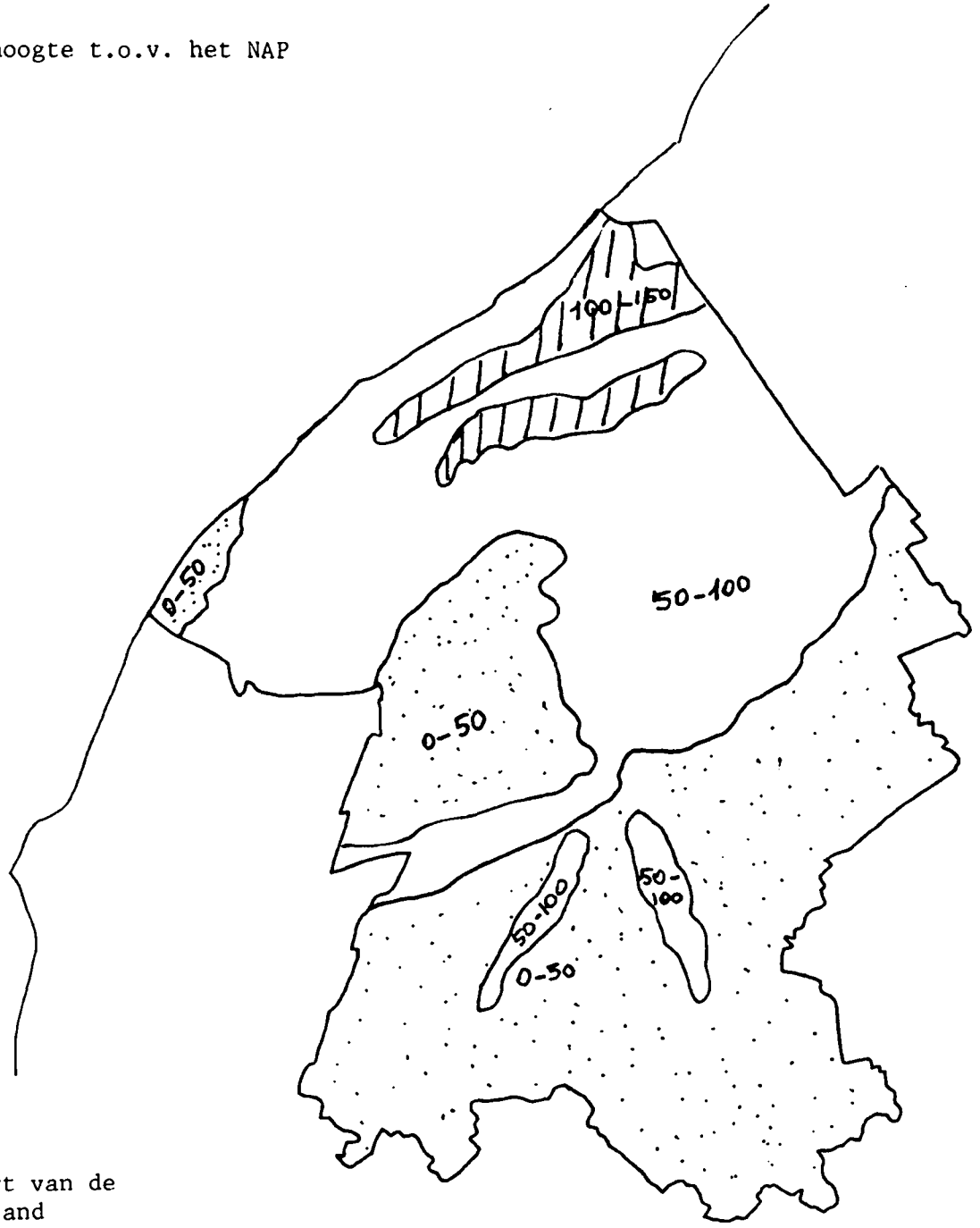

Naar: Hoogtelijnenkaart van de
Provincie Friesland

Regio Noord: GEMEENTE FRANEKERADEEL

Kaart IV

WATERBEHEERSING

- - - - Kwelderland ca. 900

Sluizen

Grens huidige gemeente

..... Grens voorm. gemeenten

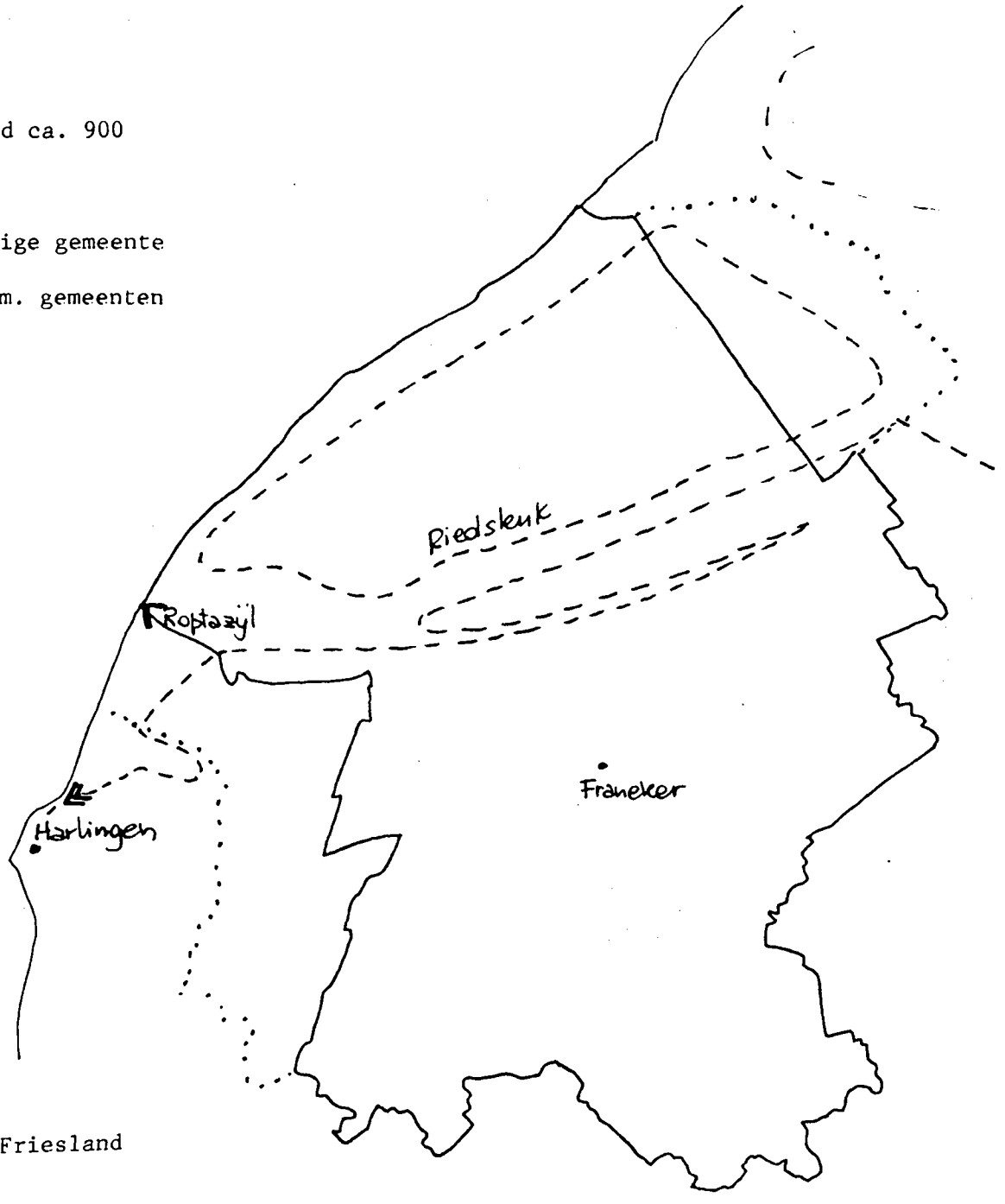

Naar: Encyclopedie van Friesland
Amsterdam 1958

GRONDGEBRUIK PLM. 1850

1. Akkerbouw
2. Weide/hooiland
3. Gemengd gebruik: akkerbouw en weideland
4. Kwelder

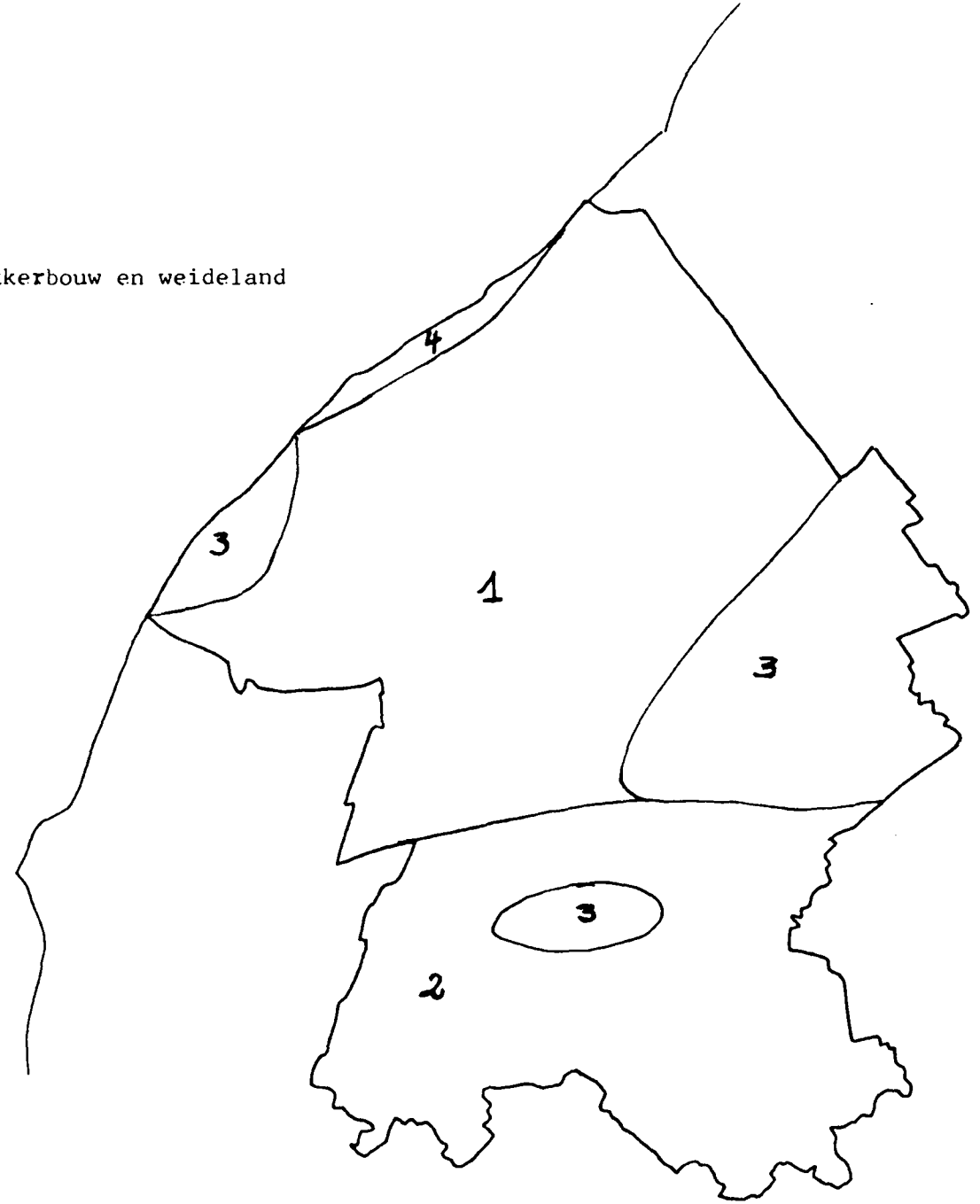

Naar: Kultuurhistorische aspecten
van het Friese landschap, Groningen 1979

Regio Noord: GEMEENTE FRANEKERADEEL

GRONDGEBRUIK PLM. 1985

1. Akkerbouw
2. Weideland

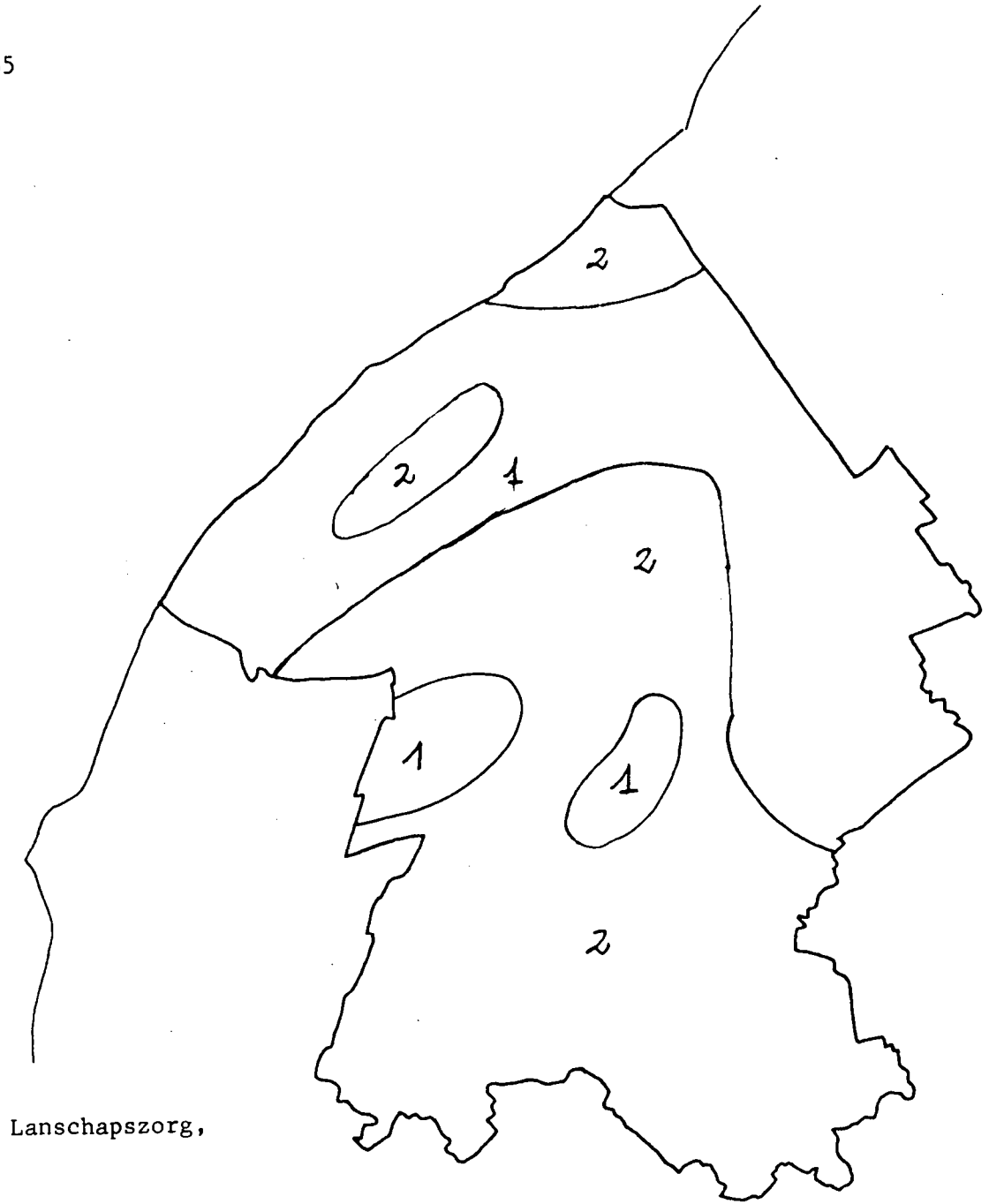

Naar: Beleidsnota voor Lanschapszorg, Leeuwarden 1985

VERKAVELINGSTYPEN ± 1850

Regelmatige blokverkaveling met hoofdrichting

Regelmatige blokverkaveling zonder hoofdrichting

Onregelmatige blokverkaveling

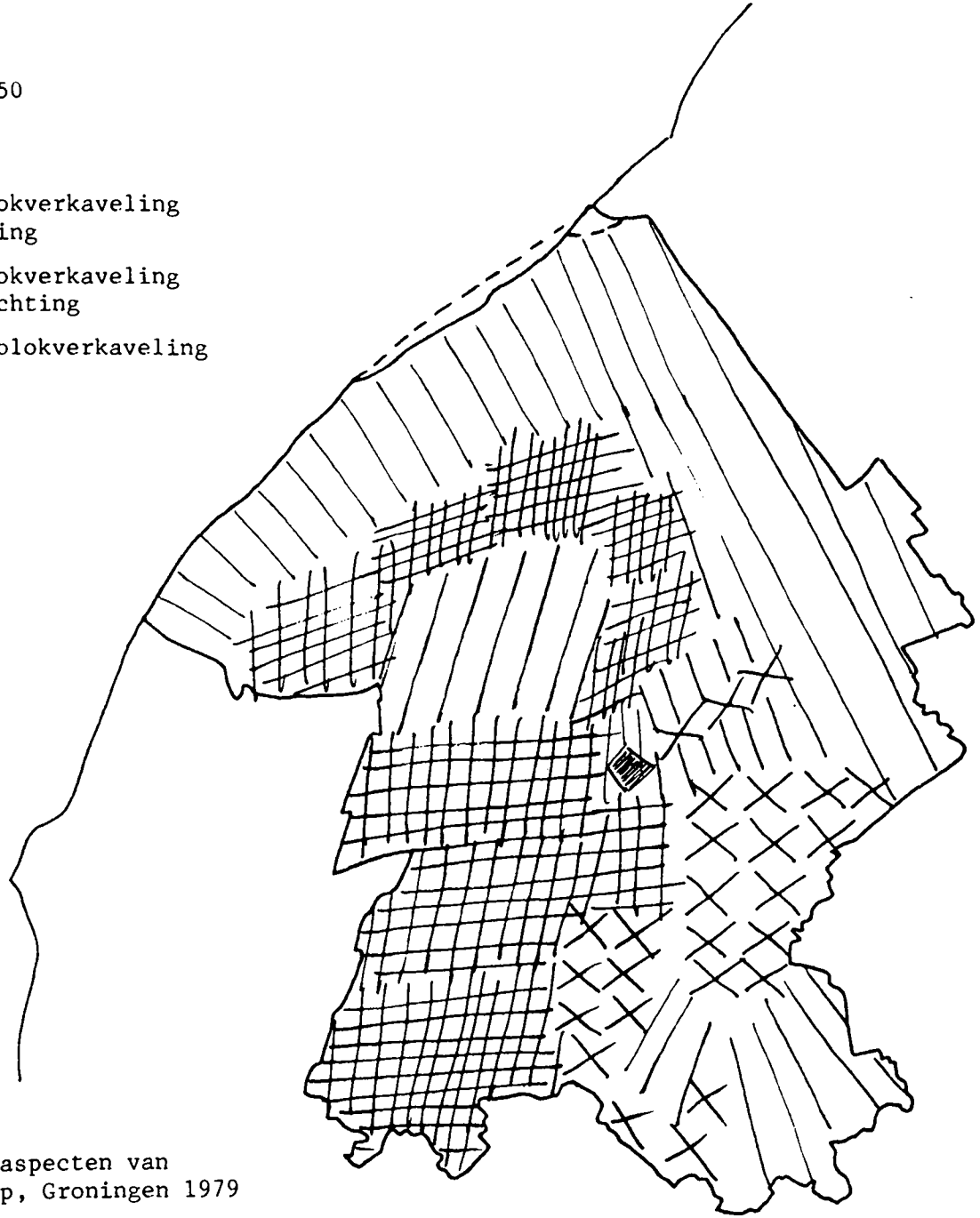

Naar: Kultuurhistorische aspecten van het Friese landschap, Groningen 1979

LANDSCHAP

1. Jonge inpolderingen en aandijkingen

2. Kwelderruggenpatroon tussen Franeker en het Bildt

3. Kwelderwallengebied van Westergo

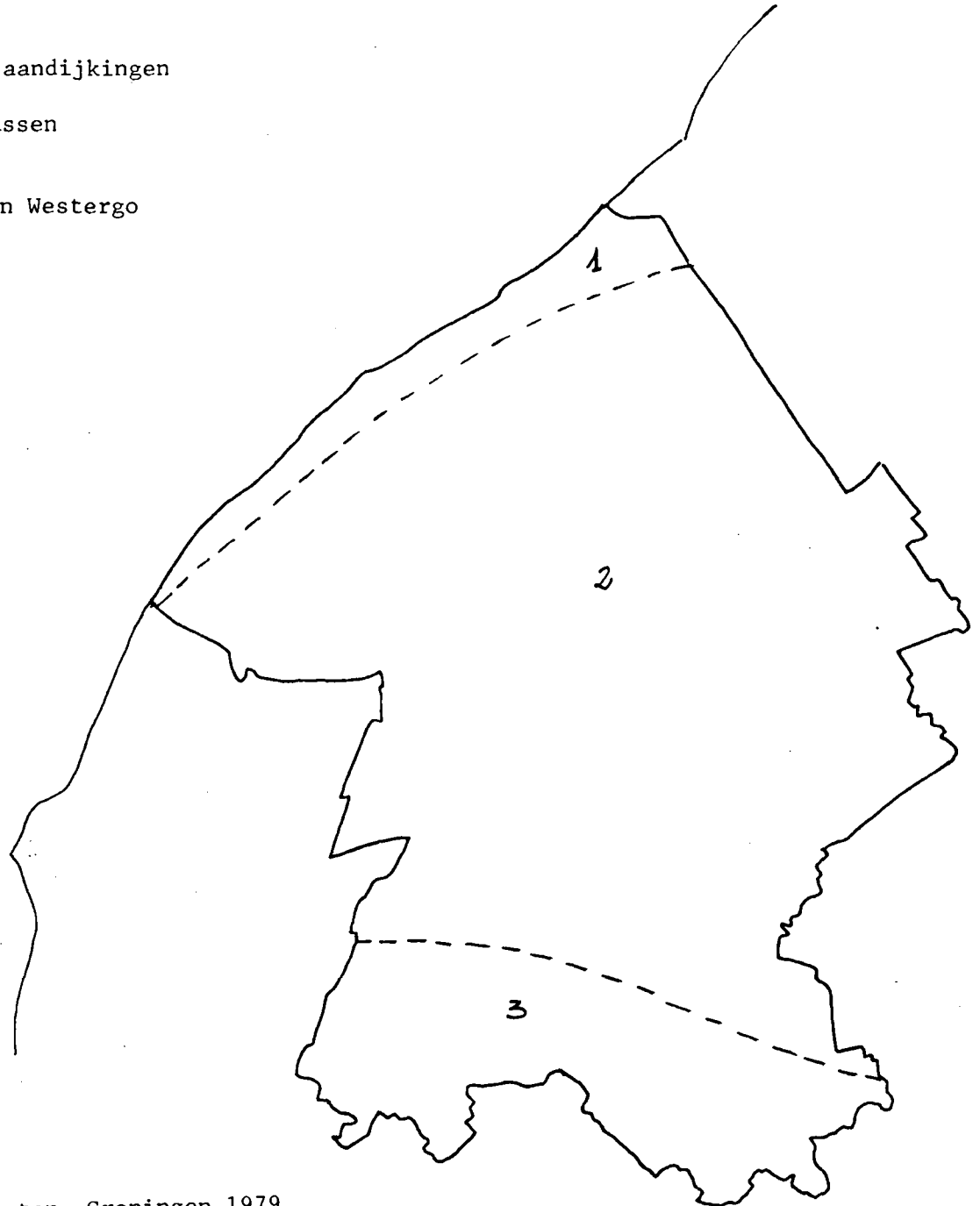

Naar: Kultuurhistorische aspecten, Groningen 1979

WEGENPATROON ± 1850, Bron: Eekhof Atlas 1852

X Dorpen
Dijken
Weg van regionaal belang
Weg van (inter)lokaal belang
Grens huidige gemeente
Grens v.m. gemeenten

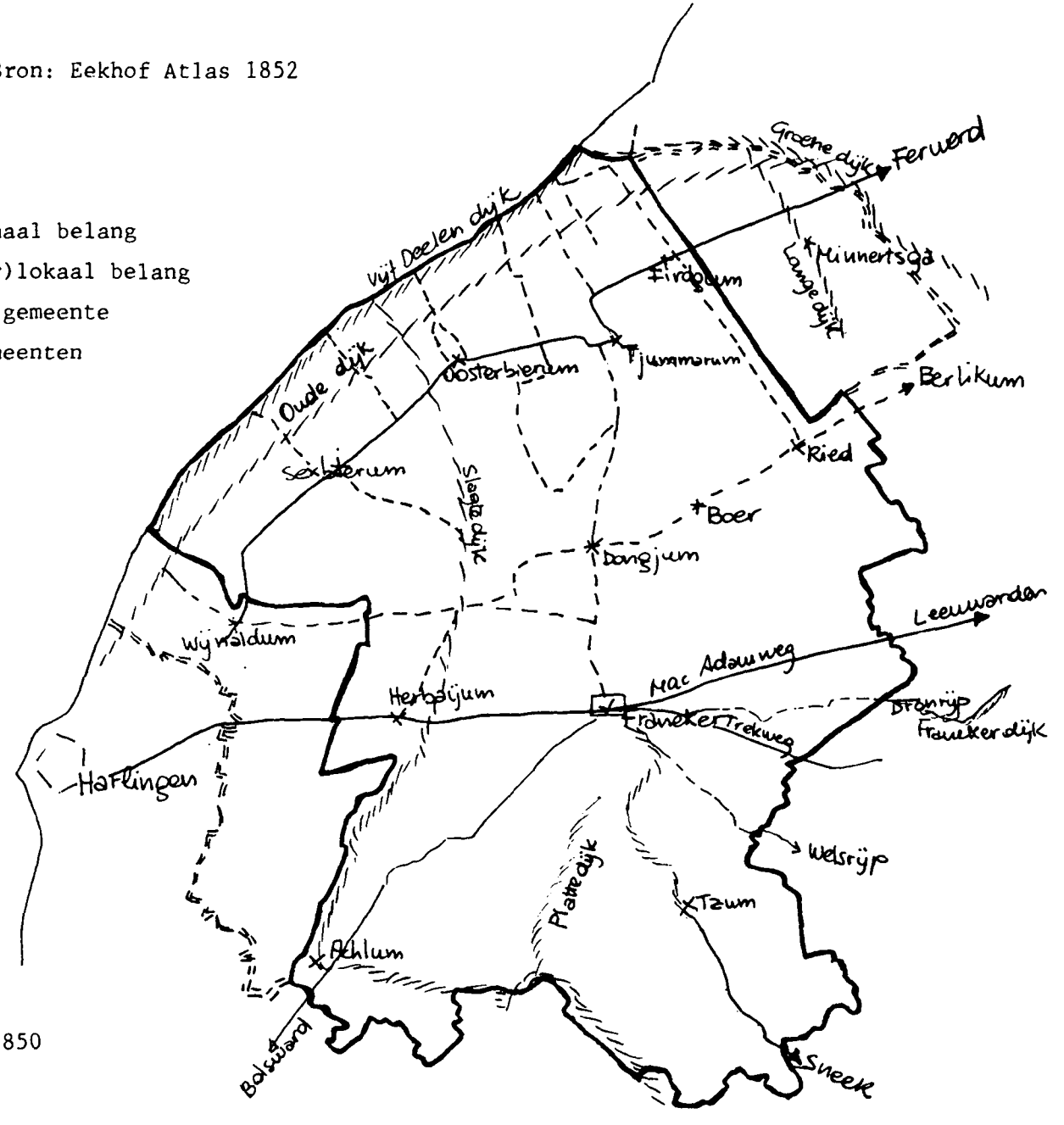

Naar: Atlas van Eekhoff, ± 1850

Regio Noord: GEMEENTE FRANEKERADEEL

Kaart X

WEGENPATROON ± 1950

× Dorpen

Dijken

Weg van Regionaal belang

Weg van (inter)lokaal belang

Grens huidige gemeente

Grens v.m. gemeente

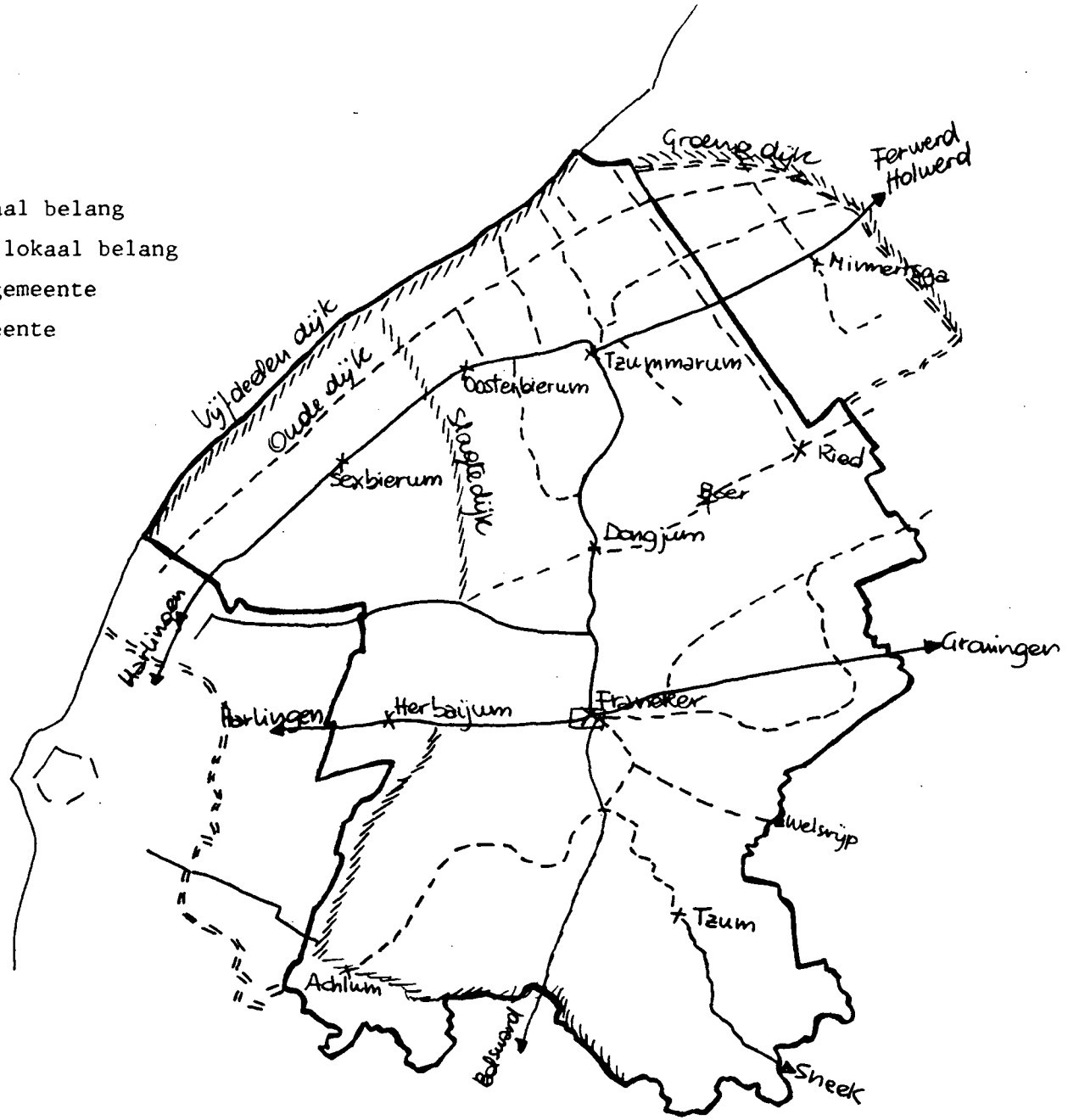

Naar: Top.kaart 1949

Regio Noord: GEMEENTE FRANEKERADEEL

WATERWEGEN ± 1850, bron: Eekhof Atlas 1852

× Dorpen

——— Waterwegen van regionaal belang

– – – – Waterwegen van (inter)locaal belang

▬▬▬ Grens huidige gemeente

= = = = = Grens v.m. gemeenten

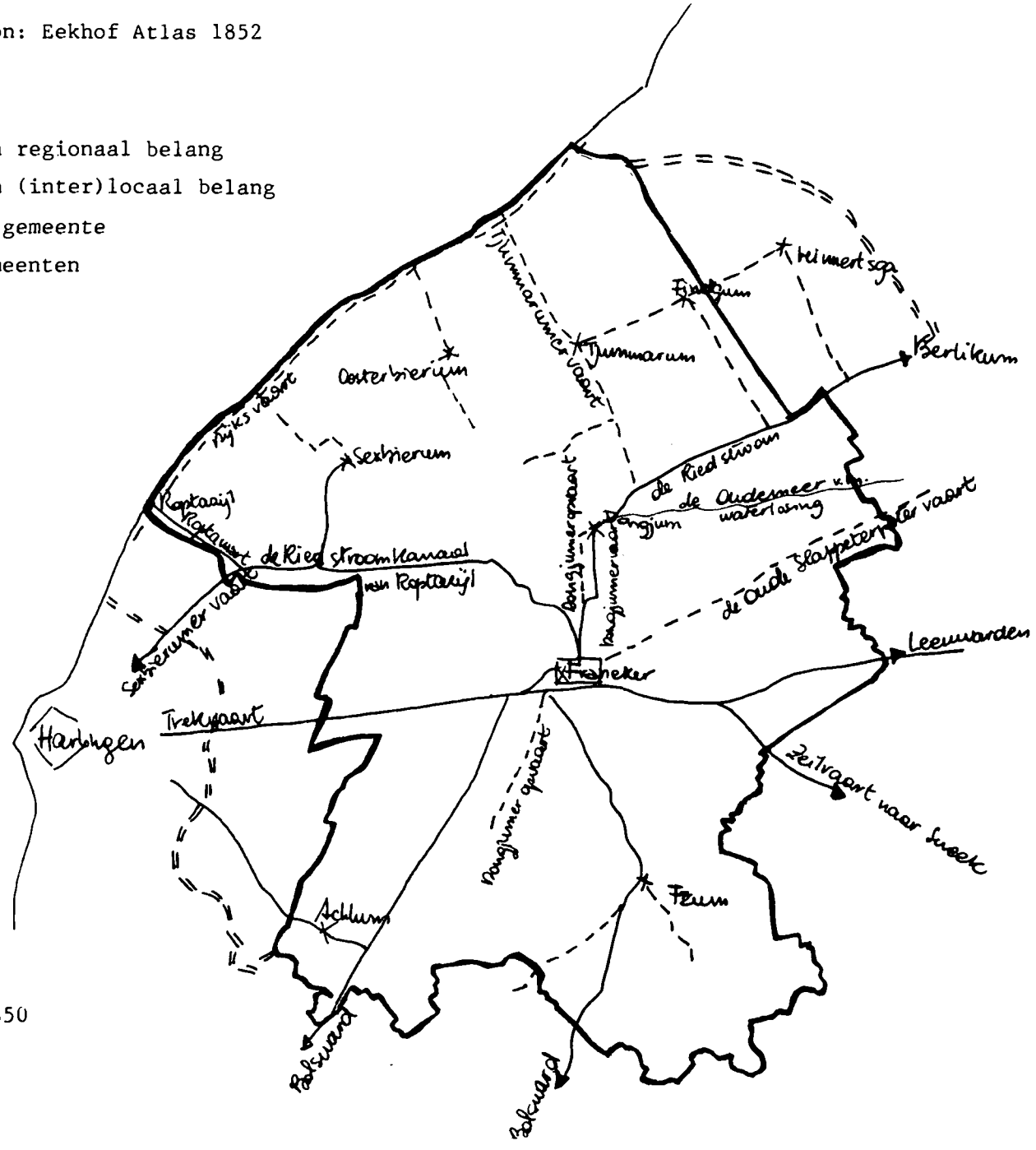

Naar: Eekhoff Atlas, ± 1850

Regio Noord: GEMEENTE FRANEKERADEEL

Kaart XII

WATERWEGEN, ± 1950

× Dorpen

——— Waterwegen van regionaal belang

- - - - Waterwegen van (inter)locaal belang

——— Grens huidige gemeente

= = = Grens v.m. gemeenten

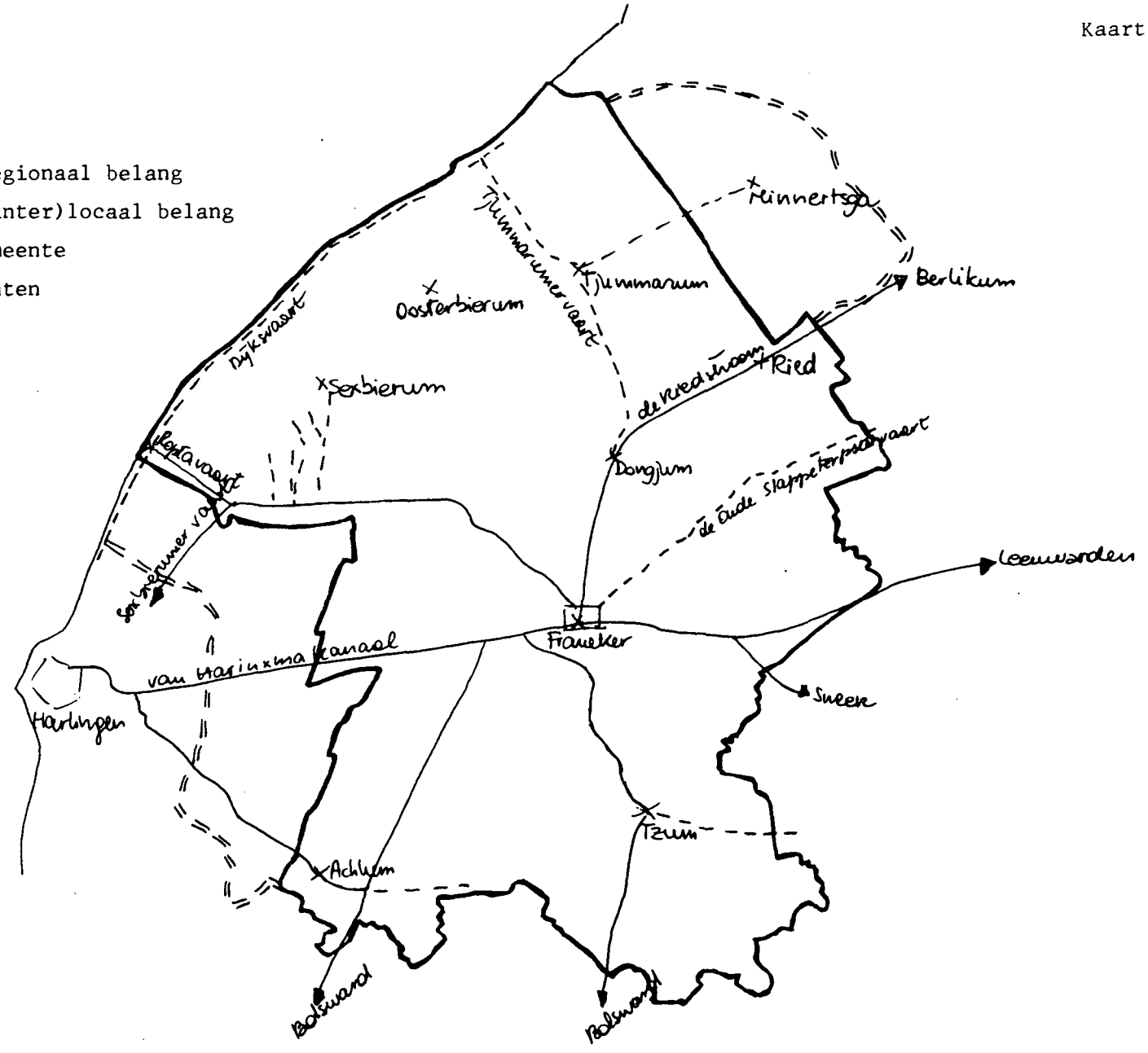

Naar: Top.kaart, 1949

Regio Noord: GEMEENTE FRANEKERADEEL

DIJKENSTELSEL ± 1850 naar de Atlas van Eekhoff

Zeedijk

Oude zeedijk (later binnendijk)

Binnendijk

Grens huidige gemeente

Grens voorm. gemeenten

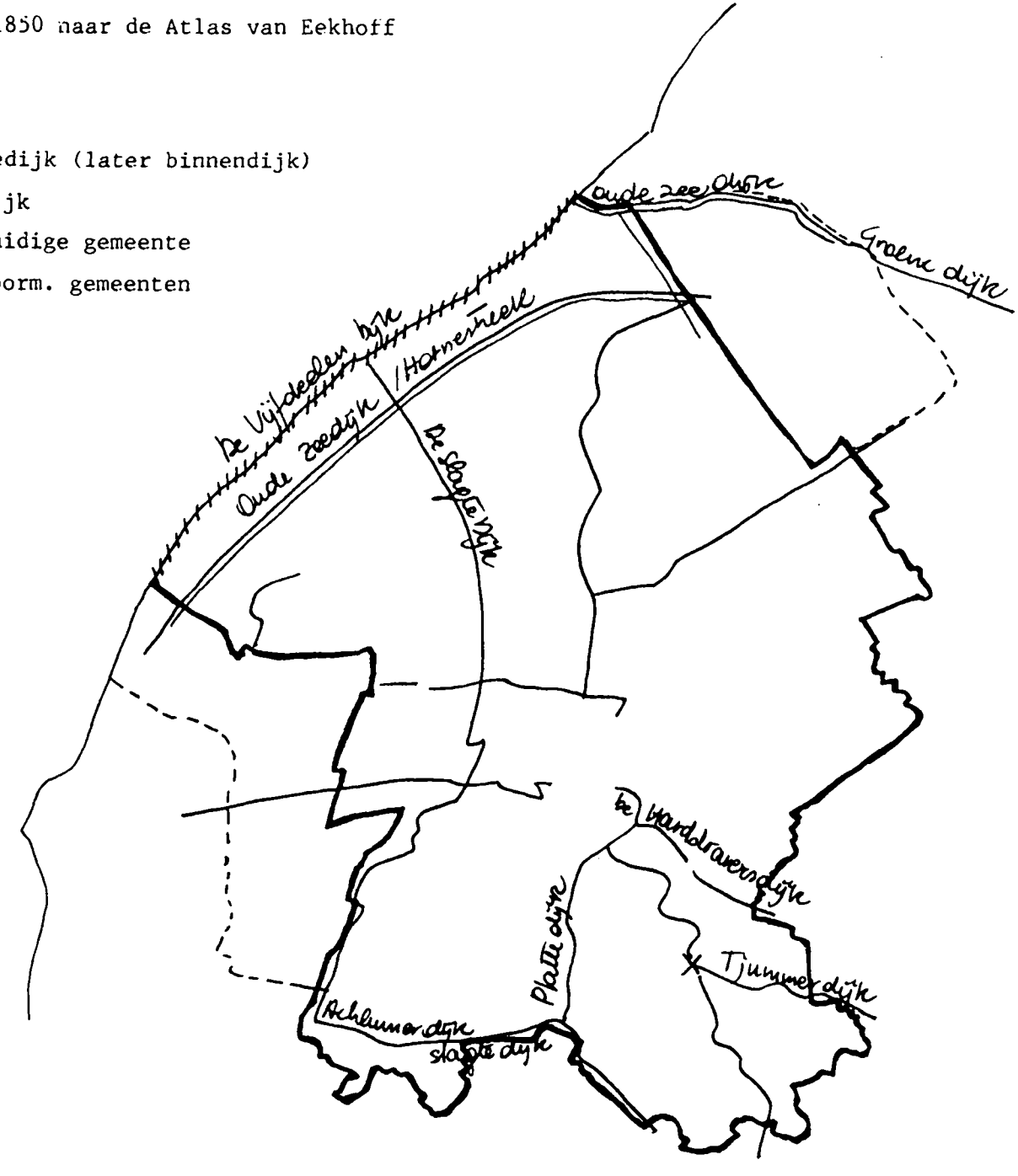

Regio Noord: GEMEENTE FRANEKERADEEL

Kaart XIV

Dijkstelsel ± 1950 Naar de top. kaart 1928, herzien 1949

Zeedijk

Oude dijk, nu binnendijk

Binnendijken

Grens huidige gemeente

Grens voorm. gemeenten

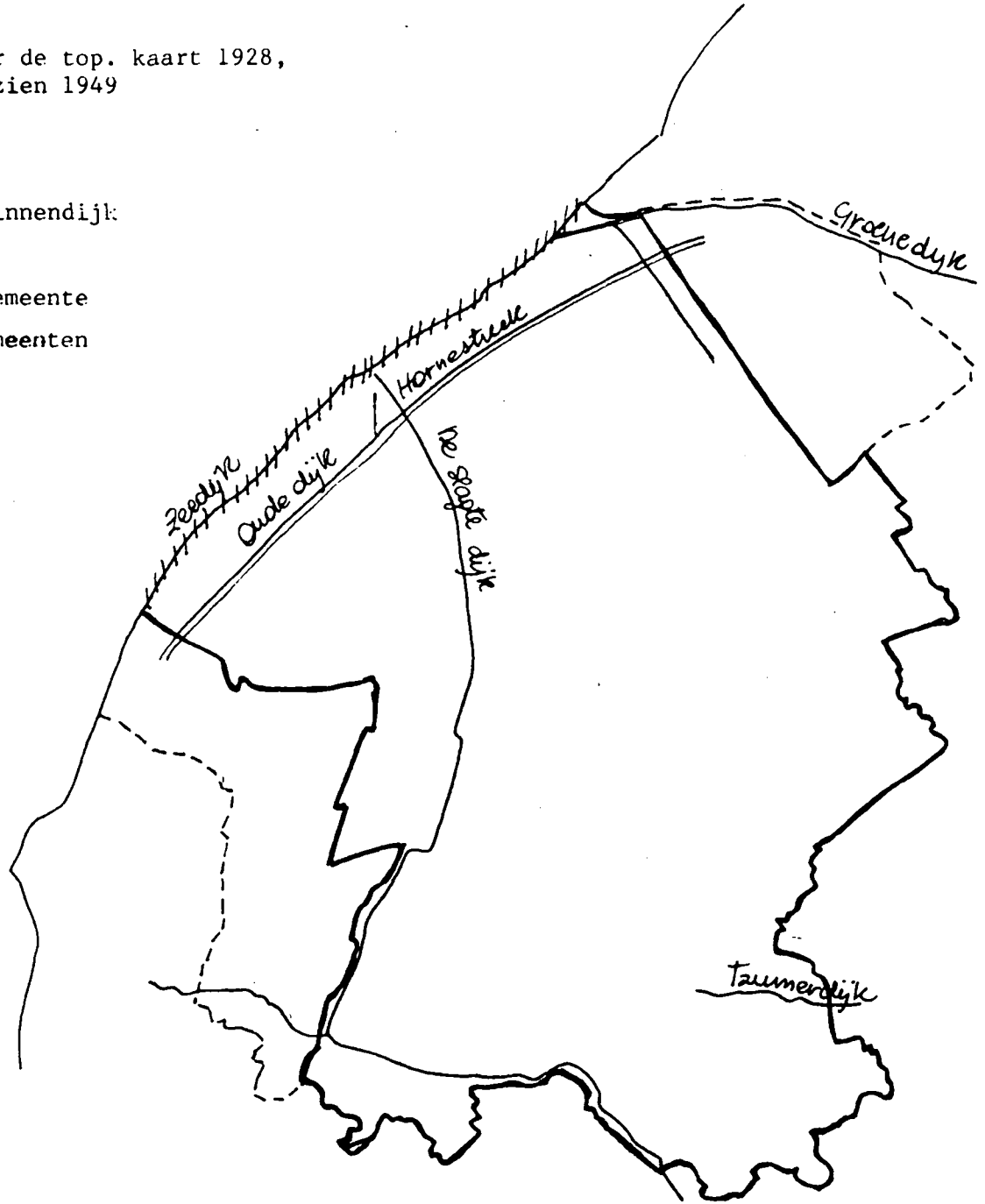

Regio Noord : GEMEENTE FRANEKERADEEL

NEDERZETTING EN NEDERZETTINGSTYPE

Bewoningsassen v/h terpenlandschap

Terpdorp

Stad

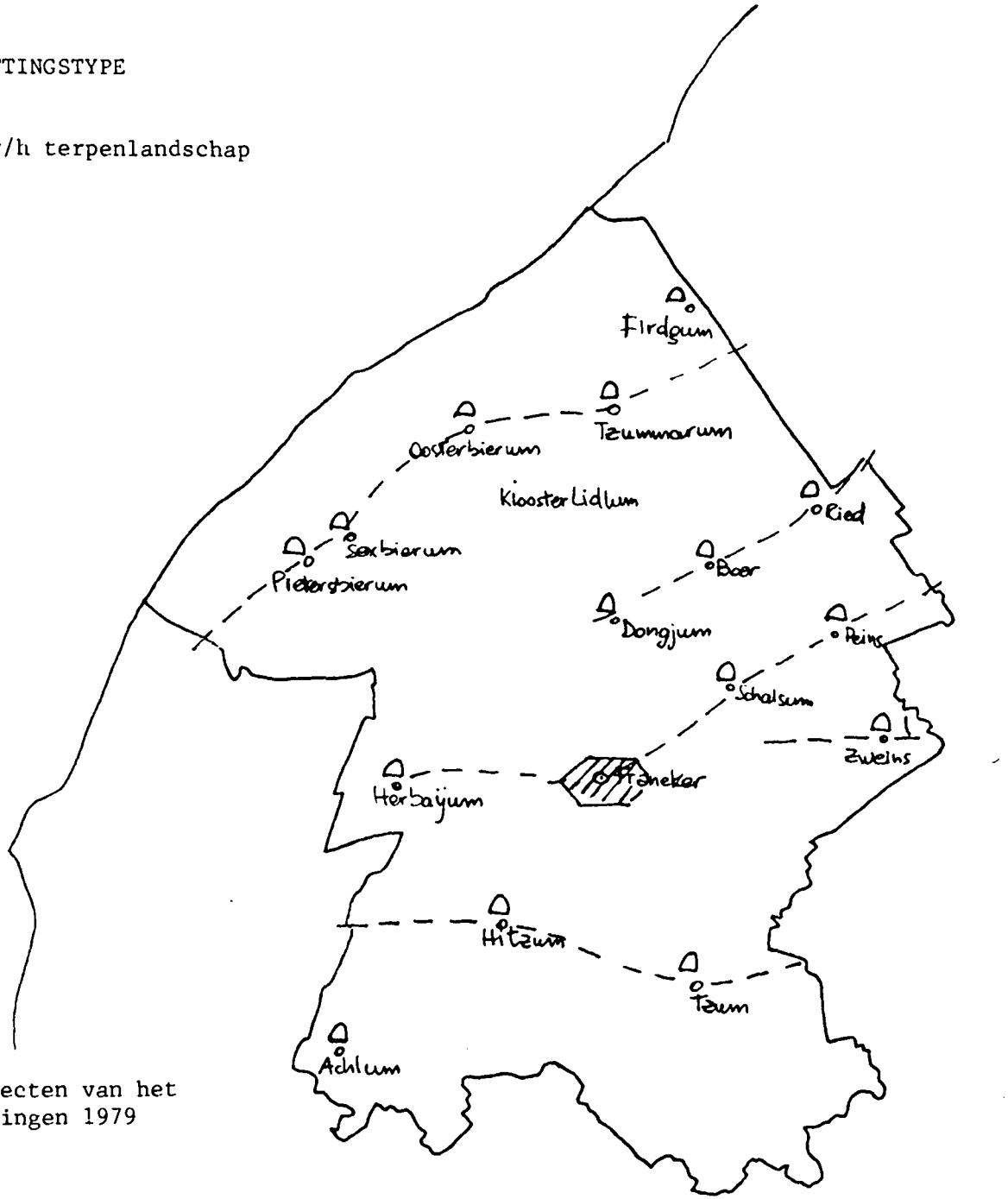

Naar: Kultuurhistorische aspecten van het Friese landschap, Groningen 1979

Typologie uitbreidingen Franeker 1850 - 1940

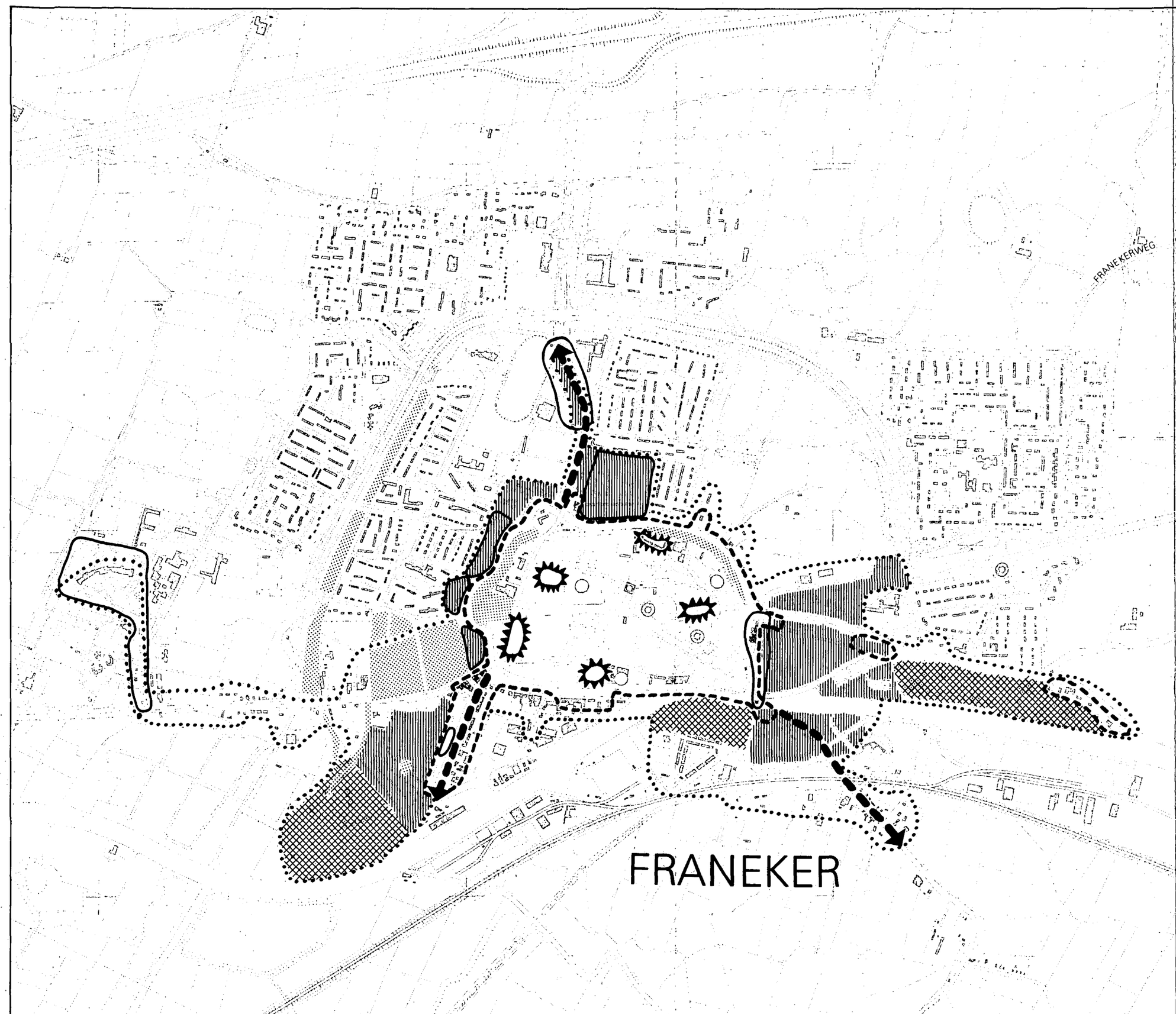

- grens 1850
- grens 1949
- lineaire ontwikkelingen
- groengebieden
- bijzondere gebieden
- na 1940 gereconstrueerde gebieden
- industriegebieden
- niet- stedelijk ingerichte gebieden (waaronder tuinwijk-achtige ontwikkelingen)

schaal 1:10.000

afd. kartografie r.o.

COLOFON

Opdrachtgeefster : Gedeputeerde Staten van Friesland
Uitgave : Provincie Friesland, 1990
Ontwerp omslag : Afdeling Kartografie
Druk : Drukkerij Provincie Friesland

Samenstelling (tekst en fotografie) :

Medewerkers Monumenten Inventarisatieproject

M. Fermo
D. van Weezel Errens
G. Derks

Secretariaat : M. de Haan-Zwaagstra
B. Sternsdorff-v.d. Heide

Projectleiding : R. Terpstra

Het inventarisatieproject wordt begeleid door een commissie bestaande uit de volgende personen :

G. Elzinga, Fries Museum
G.P. Karstkarel, Stichting Moderne Architectuur Friesland
R. Terpstra, beleidsmedewerker afdeling Bouwen en Wonen
W. Tieks (Voorzitter), Hoofd afdeling Bouwen en Wonen
S. v.d. Veen, Vereniging van Friese Gemeenten
S. v.d. Woude, Rijksarchief Friesland